

MADÁCSY PIROSKA

„...*Homályban ül,
Mi egy világot rendít és terem*”

A Tragédia időtlen időszerűsége

Talán induljunk ki Hubay Miklós egyik alapgondolatából: „Minden aktualizálás nélkül mondhatjuk, úgy érezzük, mintha nekünk írta volna ezt a művet Madách Imre. Útmutatásul a mi szorongató álmainkban...” Mert *Az ember tragédiája* valóban rólunk szól. Madách jóslatai szüntelenül foglalkoztatnak bennünket. Minden-tudása megdöbbenő. Műveltségének gyökereit kereshetjük, de választ csak a mű szüntelen újraolvasásával kaphatunk.

Tudjuk, iskoláit magánúton, majd a váci piaristáknál kezdte, s már 14 és fél éves korában a Pesti Egyetemen folytatta. Félig gyerek még, amikor 1837-ben bölcséleti, filozófiai, később jogi tanulmányokat hallgat. Leveleiből ugyan némi fény derül arra, hogy milyen tárgyakat tanult, pl. történelem, fizika, metafizika, tudományos elmélet, magyar vonatkozású szellemi alkotás stb., de sok mindent nem tudunk a részletekről. Számptalan tudományág érdekelte.¹ Hangsúlyoznunk kell, hogy az 1830-as évektől kezdődően a magyar nevelésügy, az egyetem átalakulásának valamennyi problémája – Bécs tiltakozása ellenére – az ország nyilvánossága elé kerül. A Közoktatási Bizottság a felsőoktatás reformját sürgeti, a magasabb nemzeti művelődés érdekében. Mivelhogy az elme a szabad művészetek által művelődik, a „közoktatási intézetekben... tanítandók mindazok a tudományok, a melyek leginkább válhatnak bárkinek jövője élete hasznára...”. Az elvont, felesleges „teóriák” helyett tehát az új természeti ismeretek, emberi és műszaki tudományok, mezőgazdasági képzés lenne szükséges – magyar nyelven. A latin megmaradhat a teológia területén. Bár a király valamennyi elképzelést elutasítja, s megtiltja, az egyetemen tanuló fiatal értelmiségiek egyesületekbe, önképzőkörökbe szerveződnek, s még nyitottabbak, még érdeklődőbbek lesznek minden új iránt. Bogát Pál, Gebhardt Ferenc (orvostudomány), Tittel Pál (csillagászat), Scheduling

¹ Andor Csaba–Gréczi-Zsoldos Enikő (szerk.) 2014. Madách Imre Majthényi Annának (Pest, 1839. jún. 17. előtt?). In: *Madách Imre levelezése*. Madách Imre művei VI. Madách Irodalmi Társaság, Salgótarján–Szeged. 59.

Lajos (bölcészet), Toldy Ferenc (orvos, bölcészettudomány) és még sokan, más tudós tanárok az Akadémia tagjaiként is mindent megtesznek tanítványaik új szellemű kulturális és politikai neveléséért. És a háttérben Széchenyi István, Lónyai Gábor javaslatai: hozzunk létre Polytechnikumot vagy Műegyetemet – Gazda-képző Intézetet, iparoktatást. Bár meghiúsulnak, igazából fordulópontot jelentenek az 1840-es évek közepére. A hagyományos teológiai, katonai vagy jogi pályák iránti érdeklődést felváltja a reáltudományok elsajátítása iránti igény. 1844-ben hivatalossá válik végre a magyar nyelv, de az egyetemen még mindig korlátozzák. A Bölcsészeti Karon latin maradt a filozófia, a fizika, a matematika és a mérnöki tudományok nyelve. Ugyanakkor a pesti jogi karon már 1842-től magyarul oktatnak. Ez a kétnyelvű oktatás 1848-ig fennmaradt. Batthyány Lajos szerint: *Magyarország egyetemi tudományosság tekintetében az elavultság fészke*.² Madách a barátjának, Lónyay Menyhértnek írt leveleiből is kiderül – csalódott egyetemi tanulmányaiban, melyek elméjét csak összezavarták. „Hon jövék, könyvhöz ültem, de betűk helyett sötét árulók tüntek fel szemeim előtt, kik nem tartják bűnnek le tépni azt mi embert emberré tesz. – Én tanulni mentem, de csak azt tanultam, hogy *bosszú itt kötelesség, v. betsület nélkül* a nemélet. – Egy örvénybe vagyok melyben gondolatjaim az orcán ként zajlanak...”³ – írja 1840-ben, elhagyva Pestet.

És mégis, az akadályok ellenére Madách Imre és barátai megtanulják, amire kíváncsiak. Hogyan? Önképzéssel, talán a korabeli most születő folyóiratokból. A *Tudományos Gyűjtemény* már 1817-től él, 1833-ban indul a *Regélő Honművészt*, 1835-ben a *Rajzolatok*, 1837-ben az *Athenaeum*, 1840-ben a *Budapesti Szemle*, 1844-ben a *Pesti Divatlap*, 1843-ban a *Honderű* és az *Életképek*, a *Tudománytár*, az Akadémia lapja 1834-től működik. A hírlapok és folyóiratok a literatura szerves részeivé válnak, a polgári olvasó-közönség igénye: legyen a folyóirat ismerettár, „versenypálya az elméknek”. Irinyi József szerint a sajtó a legnagyobb politikai hatalom lehet: „hadserege a közvéleménynek; leghatalmasabb fegyvere a kornak, mert fejlesztője, terjesztője az eszméknek és véleményeknek...”⁴

² *A magyar felsőoktatás évszázadai*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 2000. 55–64. Szögi László (szerk.) 1994. *Hat évszázad magyar egyetemei és főiskolái*. Művelődési és Közoktatási Minisztérium, Bp. 34–36.

³ *Madách Imre Lónyay Menyhértnek* (19) (Pest, 1840. jan.-márc.?) In: Madách Imre levelezése i. m. 82.

⁴ Irinyi József 1845. A szépirodalom a politikai lapokban. In: *Életképek* II/7. 197–202.

Az *Athenaeumban* vagy a *Tudománytárban* középponti témaként szerepel az emberiség történetének, ideológiai fejlődésének, egyéni és nemzeti jellegének vizsgálata. Az *Életképek* ontja a francia szellemű, liberális politikai tartalmú cikkeket. Szabadság, egyenlőség, testvériség, az emberi jogokért való küzdelem jelszavai ott visszhangoznak Madách és barátai fogékony lelkében.⁵ Milyen érdekes olvasni és beszélni mindarról, ami egyébként tilos: a nagy francia forradalomról, a történetírókról: pl. Thiers-ről, Thierryről, Micheletről vagy éppen Lamartine-ről. Tudjuk, Bérczy Károly, Madách barátja lefordítja a *L'Histoire des Girondins*-t, még 1847-ben. Óriási hatással van az olvasókra Tocqueville: *Demokrácia Amerikában* című műve is, amelyet Fábíán Gábor fordít magyarra 1838-ban. A polgárosodás egyik legfontosabb feladata a társadalmi osztályok különböző érdekeinek kiegyenlítése. A szocialista elveket valló liberálisokról tudósít a *Tudománytár* – Saint-Simonisták, Lerminier és Lammenais, akinek *Paroles d'un croyant* című művét különösen tiltják. Az *Athenaeum* 1841-ben Kazinczy Gábor fordításában ebből részleteket közöl. Ami tilos, annál érdekesebb a fiatal egyetemisták számára, hisznek abban, hogy eljött az európai népek tavaszszaka. Az irányeszmeék közvetítése a „gondolkodó, művelt, felelősséget vállaló vezérköltők” feladata.⁶

Hit, lelkesedés, barátság. Ifjúság, szerelem, tervek, jövő. A Toldy-Schedel Ferenc, Vörösmarty Mihály és Bajza József által szerkesztett *Athenaeumban* rendkívül sok természettudománnyal, orvostudománnyal, filozófiával, a polgárosodó világ pozitív vagy negatív életjelenségeit szociológiai szinten vizsgáló cikkel találkozunk. Természetesen kulturális, irodalmi hírekkel is megismerkedik Madách, aki járhatja az újságot. Ismeretszerzése tehát sokoldalúan biztosított, érdeklődési köre az évek folyamán csak bővül. Lírai próbálkozásai a romantika jegyében születnek, de érdeklí a pozitivizmus, a spiritizmus, az evolucionizmus, a hegelianizmus, a hőhalál-elmélet, a szabadkőművesség – írja Andor Csaba.⁷ Könyvtára egyre gazdagabb, több nyelven, németül, franciául, latinul és görögül olvasott, minden érdekességet cédulákra jegyzetelt. Azonban nem mindent hitt el, vagy elhitt – s azután kételkedett. Lírai próbálkozások, versenyszellem a Lónyay-körben, Pesten.

⁵ Lásd részletesen: in: Madácsy Piroska: *Francia szellem a reformkorban*. JGYTF Kiadó, Szeged, 1992. 9–28.

⁶ Thiers 1838. *Társalkodó* I. 13–14.; Thierry, *Tudománytár*, 1841. IX. 253–258.; Vasvári Pál 1847. Michelet. In: *Életképek* I. 19–20.; Lerminier 1835. *Tudománytár* V. 195.; Lukács Móricz 1843. Néhány szó a szocializmusról. In: *Athenaeum* I. 253–66.; Vasvári Pál 1848. Irányeszmeék. In: *Életképek* 7., 17. sz. 193, 483.

⁷ Andor Csaba 2008. *Madách-tanulmányok*. Madách Irodalmi Társaság, Bp. 71–72.

1841-től részvétel a megyei közéletben, Eötvös, Széchenyi eszméinek hatása, várakozás... „A világot meg lehet és meg kell változtatni.”

De az események felgyorsulnak. 1848–1849, 1852–53. – „És most tél van és csend és hó és halál...” Mi lett a vágyakból, a tervekből? A világot meg lehet próbálni megismerni, de nem lehet megváltoztatni. Az embert igen. Talán ebből a felismerésből születik *Az ember tragédiája*, amely az emberiség történeti kiábrándulásait a kezdetektől a gondolkodó költő énvilágából vezeti le, ugyanakkor előrevetíti próféta-költőként a jövő századok vízióit. Tudományos-fantasztikus mű a *Tragédia*? Igen is, meg nem is. Mert mindaz, amit megjósolt, általunk is tapasztalva, megvalósult, vagy talán meg fog valósulni.

Nézzük tehát a jövő időszembesítő képeit, történelem-filozófiai, szociális és morális, valamint metafizikai szinten.

Az első emberpár bukása minden emberi bűnre, gyengeségre, befolyásolhatóságra utal. És arra, hogy a bűn mögött mindig ott van egy felbujtó, egy ördögi kerítő. Bár Madách álomba ringatja Ádámot, ami történik vele, az nem álom, hanem véres valóság. Csak idézzük fel Lucifer indító szavait:

„Végzet, szabadság egymást üldözi
S hiányzik az összhangzó értelem.” (I. szín, 10.)⁸

A teremtés sem tökéletes –

„Az Eszme, az Erő, a Jóság! mivégre és miért hozta létre az Úr, ha:
Az Élet mellett ott van a halál,
A boldogságnál a lehangolás
A fénynél árnyék, kétség és remény.” (Lucifer, I. szín, 11.)

A tagadás Isten világát meg fogja dönteni. A jóslat bevált – az elmúlt és jelen évszázadai, és a mi világunk is bizonyították. Horváth János szerint a *Tragédia* nagyarányú koncepciója a középkori haláltánc-műfaj modern filozófiai költeménnyé való kozmikus kitágítása.⁹ Mi is a „halál-tánc”? A halál mindenkit elér, egy utolsó táncra kéri fel a gazdagot, a szegényt, a hatalmast és a rabszolgát. Az ember porszem csupán, vakon cselekszik, téved, elbukik, az egész emberiség járja útját, s már azt hiszi, elérte célját, míg eljön a vég és az *egész leáll*. Az idő múlása nem jelent semmit, hisz „egy nap egy század egyre megy, minden újrakezdődik és ismétlődik –

⁸ A Madách-idézetek *Az ember tragédiájának* 1999-es kiadásából valók. Madách Imre: *Az ember tragédiája* I. Főszöveg, Madách Irodalmi Társaság, Szeged–Budapest, 1999.

⁹ Horváth János 1976. *A magyar irodalom fejlődéstörténete*. Akadémiai, Bp. 353.

némi variációval.” A *Tragédia* indítása tehát egyértelmű jóslat: az emberiség a vesztébe rohan.

Az alapvető emberi gyengeségek, a bennünk rejlő másik énünk okozza sokszor romlásunk: a nagyravágás, a dicsőség, a hatalom vágya nem adhat boldogságot, mert milliók leigázásával és szenvedésével jár együtt. Az egyiptomi szín ezt szimbolizálja, de tudatunk már rögzíti Nagy Sándor, Szulejmán, Napóleon, Hitler, Sztálin – soroljam még – bukását. Az alapeszme – a „szabadság, egyenlőség, testvériség” – fenséges átka kezdettől fogva ott kísért. Tudnak-e élni a tömegek szabadságukkal?

„mert minden ember uralomra vágy,
Egy érzet az, s nem a testvériség.
Mí a szabadság zászlájához űzi
A nagy tömeget...” (Lucifer, IV. szín, 35.)

A „felséges” nép befolyásolható, manipulálható, lefizethető, hol ezt, hol amazt élteti, árulónak kiáltja ki, ki érte küzd, s urának, ki elárulja. Az igazi demokrácia nem létezik, a jogok feledtetik a kötelességeket, az egyenlőség nem boldogít, mert az egyén „koncért” tülekedik, s már meg is szűnik az egyenlőség. Végezzétek ki! Éljen a harc! Miltiadész és Athén a szimbólum, mely előkészíti a teljes romlást: a római birodalom bukását. De ismerős a kép? A morális fertő – a jólét orgiákhöz vezet; a csók édeesebb, hogy egy kis vér ömlik – gyilkolás és bűnözés vágy; ölekezés – mindenki mindenkivel, bár a mérge, a drog ott van az ajkakon. Bor, szerelem, „S a mámor, az édes mámor, Mint horpadt sírokat a nap, Létünk megaranyozza...” (Hippia, Róma, VI. szín, 61.) Madách szavaiban az élet mellett mindig ott a halál. Ki tagadná: így van ez napjainkban, a *carpe diem* elve érvényesül. Ám az alantas tánc és zene, a fesztiválok már émeletlenek, a szex tébolyult őrjöngéssé vált, betegség, dögvész pusztítja az emberiséget, háborúk egymás ellen, városok, nemzetek pusztulnak el.

„Durva, idegen nép tiporja el arany vetésidet,
Szétbomlik a rend, senki sem parancsol
S szót nem fogad. A rablás, gyilkolás
Emelt fővel jár...” (VI. szín, 61.)

És ez az új népvándorlás, ez a megállíthatatlan anarchia napjaink véres valósága.

Péter apostol a hitnélküliségben, Isten elvesztésében keresi a nemzedékek elkorcsosulását, pusztulását. A szent szeretet még békét hozhat... Talán a kereszténység megszabadíthat, a testvériségben van a jövő! Saj-

nos, nemcsak a *Tragédia* hetedik, konstantinápolyi színe cáfolja e reményt. A keresztések a szeretet tanát vitték Ázsiába. A lovagi erények: a tiszta becsület, Isten szent dicsérete, a nő védelme nevében gyilkoltak, raboltak, áldást hintettek és átok járt nyomukban. A szent tanokból őrülség és béklyó lett, eretnekek irtása, szörnyű vallásháborúk a keresztények között is, csupán egy „i” hiánya miatt. De falvak irtása, ártatlanok pusztítása kísérte a tatár, török hadakat, hódító hadjáratok Allah nevében. Honnan tudhatta Madách, hogy ennek soha nem lesz vége? „Vérünkéből új csatárok születendnek, Az eszme él, s a láng, mely fellobog, Világot késő századokra vet.” (Az agg eretnek, Konstantinápoly, VII. szín, 72.). Hátborzongató! A 21. század pusztító véres háborúi az iszlám nevében keresztényeket irtanak, végeznek ki. Pedig csak egy Isten van, ki bennünk lakozik, ki hitet, reményt, szeretetet ébreszt, ám a bennünk bújó ördög Isten dicséretére újra és újra emberáldozatokat kíván. Megnyugvást már nem lelhettünk Isten-hitünkben.

Hihetünk-e a tudomány új nagy felfedezéseinek, új gondolatainak világmegváltó erejében? Rang lesz-e a szellem, a tudás? A természet törvényeit elleshetjük, ám a nagyszerű egészet, a világmindenséget soha nem érthetjük meg. Áltudósok tömkelege vesz körül bennünket, ahogyan a teóriák megszületnek, nyomban meg is dőlnek. Meggyógyítunk száz betegséget, hogy ezer új pusztítson a világban, üzletté vált a tudomány is. Új tömegpusztító fegyvereket kérnek tőlünk a nagyhatalmak összefonódó érdekei. Sok elvont teória, néhány valóban hasznosítható felfedezés hódít: a számítástechnika, az informatika, gépek világa, mely uralja a földet. De ez is, mint minden, még egyszer összeomlik és nincs tovább...

Kepler-Ádám álmodik, a szférák világáról, a nyugodt, békés kor tudományt értékelő eljövételéről, ám álma szörnyű vízió lesz a francia forradalomról. Ím eljött – egyenlőség, testvériség, szabadság! – a szabadkőművesek világmegváltó napja. A nagy talizmán, a nagy eszme, a szabadság, az érte küzdő ifjak megmentik a hazát, az egyenlőséget hirdetőik megdöntik a királyok és a papok uralmát. Az ész legyőzi a babonáságot, s testvérivé válik a világ. A nép győzni fog, de fegyverrel. Ám ezek a guillotine alatt, a halál arat. A forradalmi mámorból vérözön lesz, gyanakvás ébred, s árulók, külső vagy belső ellenség, a nép szent törvénye már a gazok törvényévé válik, árulók helyett a szabadságharcosok fejei hullanak. A hatalom már nem boldogít – „a vér közt úgy gyötör az egyedüllét” – mondja Danton. Hol van már a Lamartine által megaranyozott francia forradalom imakönyve? Vérgőzbe fulladt forradalmak és újabb zsarnokok uralma jön évszázadokon keresztül. S milyen könnyű egy testvért, egy nép által szere-

tett forradalmárt koholt vádak alapján elítélni: korrupcióért, rokonszenvért a másképp gondolkodókkal vagy hatalomra törésért. (Danton halála, a 13 aradi vértanú kivégzése, 1956 szörnyű megtorlása).

Mi az tehát, mi boldogíthat? Mégis a tudomány? Tanítványaink tudása lelkesítő, de megismerhetjük-e egyszer, láthatjuk-e a nagyszerű egészet? Minél többet tanulunk, annál kevesebbet tudunk – ez Kepler keserű konklúziója. Talán a teóriák ismételtetése helyett a gyakorlat új világa teheti boldoggá az emberiséget. Ez a szabadversenyos kapitalizmus. De ízetlen tréfa ez is, torz sárdobálás, ahogy a londoni őrült vásári komédiában minden áruvá válik, minden eladó a hiúság vásárában. Olcsó bor, rossz zene, állat vagy ember így mulat: nyomor, koldusok, dúsak és rab-szolgamunkások világa ez. Hol van hát a megálmódott közjólét? A gépek hatalma munkanélküliséget hozott, így a munkabér olcsóbb lett. A szabadversenyos kapitalizmusban nincs üzleti morál, a munkás „kutya” lett, dolgozzon csak éjjel-nappal, éhbérért, ne nőszüljön, ne legyen hat gyermeke, a népességfogyás hasznos lehet még. Eladó az egész világ: az erény és a becsület, a törvény és az igazságszolgáltatás. A pénz az Isten, uralma előrevetíti árnyékát, a társadalom rohad és „buján tenyész a bűn”. Kuttyák harca ez egy konc felett.

„Én társaságot kívánok helyette
Mely véd, nem büntet, buzdít, nem riaszt
Közös erővel összeműködik,
Minőt a tudomány eszmél magának...” (Ádám, London, XI. szín, 135.)

S Ádám megkapja magának a londoni színben, amit kívánt – a tátongó sírt, melybe mind beleugranak ez emberi komédia szereplői. Igazi haláltánc vár hát az emberiségre a jövőben is: ezredévek után sem lesz kész a nagy mű. A haláltáncok folytatódnak, tömegsírok tátonganak, világháborúk pusztítanak. Háború helyett néha ördögi béke van, a felnégyelt népek békéje.

De még nem szoltunk az egyik legfélelmetesebb jóslatról, a falanszter-ről. E szín antiutópikus sajátosságait elemzi – Szerb Antal után – Máté Zsuzsanna Madách-monográfiájában, s kiemeli az autonóm cselekedetek és személyiség eltűnését, a kreativitás és az önálló gondolkodás elvesztését, a hagyomány, a tradíció és a művészet értékeinek elvesztését; összességében a természetes és értelmes emberi élet szerepeinek hiányát.¹⁰ A

¹⁰ Máté Zsuzsanna 2013. *A bölcsélet átlényegülése esztétikumma – Középpontban Madách Imre Az ember tragédiája című művével*. Madách Irodalmi Társaság, Szeged, 84–86.

falanszter szín antiutópiájában a kisszerű hon fogalma eltűnt, végre az egész Föld egy széles hazává lett.

„Közcél felé társ most minden ember,
S a csendesen folyó szép rend fölött,
Tisztelve áll, örül a tudomány.” (Lucifer, XII. szín, 138.)

Azonban a tudásvágy már nem szakhoz kötött, minnek a matematika, kémia, fizika, minden csupán egy célt szolgál, az uniformizált közösség túlélését. Az állat- és növényvilág kipusztult, őslény lett a lóból vagy a kutyából, az oroszlánból, a tigrisből, kitömve vannak, múzeumban. Csak az maradt meg, ami hasznos, némi disznó és a birka, virágra sincs szükség, csak génkezelt kalászra. E mesterkéltnél világ, mely a költészetet elavulttá, a művészetet nevetségesnek, a tündérmeséket mérgezőnek tartja, ismerős számunkra. Valamikor úgy gondoltuk, a falanszter csupán az utópisztikus szocializmus karikatúrája, most már tudhatjuk, e félelmetes jóslatban megfogalmazza Madách, mi vár ránk, vagy máris miben élünk. Ez a 21. század ördögi tervben megvalósuló elidegenítő testvérisége. A gépek átveszik a munka dandárját, a munkás csak csavart csinál. Bezárták a bányákat, elfogyott a szén, a vas, az ásványi kincsek, kiszáradnak a folyók, sivataggá válnak a földek, az erdőket kiirtották, a fenyvesek élővilága lassan kipusztul, a megélhetésért küzdenek az embertömegek. S e közösségben, ezekben a szektákban az emberek elvesztették egyéniségüket, csupán számuk van, bár ők voltak a valaha volt világban a legkiválóbb emberek. Nem kell sem olvasnunk, sem írunk, a számítógép mindent elvégez, mindent és mindenkit lehallgat és megbüntet, ha szükséges. Az információk áramlása oda-vissza, féligazságokat eredményez, az internet, a *média* a legnagyobb úr, a legnagyobb felforgató.

Egyformára, törpére szűrheti az emberiséget a *világunió*, melyben nem szükségesek többé az emberi kapcsolatok: a szerelem, az anyaság, a család, a gyermek. Mi a világon nagy és nemes volt, eltűnt, aberrált nemi kapcsolat, korcs nemzedékek, melyek meg sem születnek – végül jön a lombikbébi, a génmódosítás, emberklónozás. Fogynak a levegő, az éghajlatváltozások szörnyű viharokat, természeti pusztításokat okoznak, s félelem van a szívekben.

„De már nekünk, a legvégső falatnál,
Fukarkodnunk kell, általlátva rég,
Hogy elfogy a sajt, és éhen veszünk.
Négy ezredév után a nap kihűl,
Növényeket nem szül többé a föld;” (Tudós, XII. szín, 146.)

Valóban, a túlélésért folyik a küzdelem? Ebben a mostani falanszterben sajnos megmaradtak a fegyverek és a pénz, sőt a legjobb üzletté váltak, a rend helyett anarchia van szinte mindenütt, vagy majd lesz: zűrzavar. S ha el fog tűnni a nap, az sokkal hamarabb bekövetkezik az atomháború következtében.

Mi hát a megoldás? Hagyjuk el ezt a „nyomoru földet”, ahogyan Vörösmarty nevezi? Madách ezt is vizionálja: az űrben repülnek már, Ádám és Lucifer „e vaksötétben, őrjöngő röptükben”. De adhat-e boldogságot a menekülés, az idegen világ? A jól ismert tájat visszasírjuk, ez a föld volt egész világunk, ha elveszítjük, nem értünk és nem érzünk többé semmit. Vissza kell térnünk hát, csak földünkön, hazánkban lehetünk újra emberek, lehet újra értelme életünknek.

„A cél voltaképp mi is?
A cél megszűnt a dicső csatának,
A cél halál, az élet küzdelem,
S az ember célja e küzdés maga.” (Ádám, XIII. szín, 160.)

A XIV. szín, az eszkimó szín azonban a legszörnyűbb jóslat: amit tönkretettünk, többé nem helyrehozható. A földön jégkorszak köszöntött be, az ember, ha van még, elbutult, állatként vegetál:

„Könyörgök, hogy kevesb ember legyen,
S több fóka.” (Az eszkimó, XIV. szín, 167.)

Konklúzió: a Madách által előrevetített pusztulásnak, végromlásnak okai az emberi természetben rejlenek. Az erősebb a gyengébb kárára gazdagodik. Sokáig azt mondtuk, a pénz az isten, de napjainkra a pénz világot irányító szellemiség lett a mindenható. A pénz eszköz lett a hatalom kezében, és még veszélyesebb. A pénzügyi világ banki eszközökkel rivalizál, érdekháború folyik, ha kell – fegyverekkel! Van kiút? Nem tudhatjuk.

Sorsunk és végzetünk tehát megíratott – hasztalan-e a harc ellene? Madách, bár jóslatai az ember „eszköz voltáról” és az emberiség, a Föld, bolygónk pusztulásáról szólnak, s a halál, az öngyilkosság utolsó felvonásáról, mégis ad egy reményt: az önismeret, az önkritika, a rossz felismerése és a jó keresése – „az érdekek mocskától távolabb” – még megállíthatja a romlást.

„Karod erős – szíved emelkedett:
Végetlen a tér, mely munkára hív.” (Az Úr, XV. szín, 174.)